

UDK 070.46 (497.5) "1848/1852"

316.653 (497.5) "1848/1852"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 23. lipnja 2000.

Novinstvo kao javni medij sredinom 19. stoljeća u Hrvatskoj

VLASTA ŠVOGER

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U radu se prikazuje utjecaj novina, prvoga i tada najvažnijega javnog medija, na javnost i nova državna tiskovna politika oblikovana nakon ukidanja cenzure.

I. Uvod

Novinstvo kao javni medij te njegov utjecaj i domet odavna su predmet interesa povjesničara u velikim europskim historiografijama. I u hrvatskoj historiografiji tisak se koristio kao povijesni izvor, ali ponajprije u sklopu istraživanja pojedinih političkih, kulturnih, a u manjoj mjeri i gospodarskih događaja i procesa. Nedostaju, međutim, istraživanja novinstva kao vrlo složena fenomena s mnogo različitih aspekata (materijalni, tehnički, politički i pravni preduvjeti za izdavanje lista, program lista i krug ljudi koji ga ostvaruje, ideološki profil lista, tiskanje i distribucija lista, čitateljstvo i utjecaj lista na javno mnijenje, orijentacija lista i odnos službenih državnih organa prema listu itd.) te kao rezultat takvih istraživanja cjelovite monografije o pojedinim listovima. Pojačani interes za novinstvo kao predmet istraživanja u hrvatskoj historiografiji primjetan je osobito u posljednjem desetljeću i može se očekivati da će se on proširiti i na ostale javne medije kao i njihov utjecaj na javno mnijenje.

Istraživanje domaćeg novinstva iz 19. stoljeća povezano je s brojnim otežavajućim okolnostima: kompleti listova ili nisu sačuvani ili se čuvaju u raznim institucijama, uglavnom nisu sačuvane pismohrane uredništva niti popisi pretplatnika, članci su najčešće objavljivani anonimno ili potpisani šifrom, inicijalima ili pseudonimom pa je utvrđivanje autorstva vrlo velik problem. Ovakvo označavanje autorstva bila je uobičajena praksa u publicistici većine europskih zemalja u 19. stoljeću (i kasnije), a bila je osobito izražena u vremenskim razdobljima s nepovoljnim političkim okolnostima za tisak. Stoga su uredništva ponekad namjerno uništavala materijal za novine nakon njihova

tiskanja.¹ Navedene okolnosti današnjim istraživačima u velikoj mjeri otežavaju rekonstruiranje pojedinih aspekata djelovanja i utjecaja novina.

II. Novinstvo – prvi i najvažniji javni medij sredinom 19. stoljeća i njegov utjecaj na javnost

Revolucija 1848. godine donijela je mnoge bitne promjene u političkim, društvenim i gospodarskim odnosima, ali i u shvaćanju fenomena javnosti i javnog mnijenja. Od kraja 18. stoljeća pojam javnost ili publicitet ne obuhvaća samo slobodni promet spisa i govora, nego i slobodu mišljenja, govora, pisanja i tiska kao neprenosiva prava čovjeka. U predožusko doba pojmom "javnost" označavaju se uvjeti zajamčeni ustavom koji bi trebali osigurati providnost državnih procesa odlučivanja, a javnost postaje preduvjetom i obilježjem svakog valjanog stajališta. Na hrvatskom jezičnom području "javnost" se koristi kao naziv za skupinu pojedinaca koji svoju pozornost usmjeravaju na općevažna pitanja pa je u tom kontekstu taj pojam sinonim za pojam publika. "Javnost" se nadalje koristi kao naziv za područje komuniciranja među pripadnicima publike uz pomoć kojega se mogu oblikovati htijenja, shvaćanja i stajališta koja prihvaćaju mnogi od njih i u ovome je značenju pojam javnosti blizak pojmu javno mnijenje. Pojmom javnost označava se i organizacijsko načelo djelovanja različitih tijela osnovanih radi vođenja brige o pitanjima od općeg interesa.² "Javno mnijenje" je prvobitno označavalo mišljenje koje dijele mnogi, a u predožusko doba pojam dobio ideološke konotacije djelovanjem liberalnog građanstva koje je u javnome mnijenju gledalo oporbeni glas obrazovanih srednjih slojeva koji su zahtijevali zastupanje vlastitih privatnih interesa u parlamentu, identificirajući vlastite interese s javnim interesima u ustavnoj monarhiji. Tijekom revolucije 1848./1849. godine javno je mnijenje služilo liberalima kao legitimacijska osnova njihovih ustavno-pravnih zahtjeva.³

Javno mnijenje kao specifični društveni fenomen tijekom revolucije 1848./1849. nepobitno dobiva na važnosti i postaje čimbenikom o kome su i vladajući i oporbeni krugovi morali voditi računa. Događaji su se izmjenjivali velikom brzinom, a informacije o njima stizale su, za ono vrijeme i u skladu s onodobnim prometnim mogućnostima, vrlo brzo. Revolucionarni val širio se Europom noseći sa sobom i određene političke zathjeve. I tamo gdje nije došlo

¹ Usp. Michaela BREIL, *Die Augsburgser "Allgemeine Zeitung" und die Pressepolitik Bayerns. Ein Verlagsunternehmen zwischen 1815 und 1848*, Tübingen 1996, 143., 144.; Günter MÜCHLER, *"Wie ein treuer Spiegel". Die Geschichte der Cotta'schen Allgemeinen Zeitung*, Darmstadt 1998, 134.

² Usp. "Öffentlichkeit", *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland (GG)*, ur. i izd. Otto BRUNNER, Werner CONZE i Reinhart KOSELLECK, Band 4, Stuttgart 1978, 413.-467., posebice 446.-447., 457.-458.; *Lexikon temeljnih pojmova politike*, ur. Ivan PRPIĆ, Žarko PUHOVSKI i Maja UZELAC, Zagreb 1990., 237.

³ "Öffentlichkeit", *GG*, Bd. 4., 448., 453.-455.

do otvorene pobune protiv aktualne državne vlasti, kao primjerice u Hrvatskoj, formulirani su temeljni politički zahtjevi, a među njima se redovito nalazio zahtjev za ukidanjem cenzure i proglašenjem slobode tiska. U 19. stoljeću pojam sloboda tiska nije značio samo "slobodu novinstva, tiskanja knjiga i trgovine knjigama od državnog skrbništva, nego i uopće slobodu izražavanja misli putem tiskovina."⁴ Pod utjecajem prosvjetiteljskog učenja o prirodnim pravima interpretacija slobode tiska kao jednoga od ljudskih prava postala je dominantnom u odnosu na druga dva tumačenja, tj. na interpretaciju slobode tiska kao čin milosti dobrog vladara, odnosno na pozivanje na njezinu svrhovitost u društvu. Tisak se počeo tumačiti tendenciozno demokratski kao "usta naroda i uho vladara". U skladu s reprezentativnom funkcijom tiska, sloboda tiska počela se povezivati s parlamentarizmom, odnosno, politički periodički tisak i parlament počeli su se shvaćati kao reprezentanti i organi naroda. Sloboda tiska je nakon ukidanja cenzure u ustavnim državama trebala biti zajamčena ustavom.⁵

I u Habsburškoj monarhiji je pod utjecajem revolucionarnog vrenja ukidana cenzura i 15. ožujka 1848. proglašena je sloboda tiska. Neograničena sloboda tiska izazvala je pravu "eksploziju čitanja" (Leseexplosion). Prema riječima Alexandra von Bacha, austrijskog ministra unutarnjih poslova, "čitanje dnevnog tiska" uzdignuto je "na mjesto nasušne životne potrebe".⁶ Mogućnost nesmetanog razvoja tiska te povećani i ubrzani dotok informacija povećali su interes javnosti za informacijama i potražnju za različitim tiskovinama, ponajprije novinama koje su tada bile najvažniji javni medij, ali i za drugim tiskanim medijima, primjerice brošurama, lecima, plakatima i časopisima. Kao rezultat povećanog interesa javnosti za informacijama pojavljuju se brojni novi listovi. Primjerice u Parizu je od veljače do svibnja 1848. počelo izlaziti oko dvjesto novih listova, u Berlinu devedeset, a u Beču 86.⁷ Pojačani interes javnosti za informacijama vrlo se povoljno odrazio na nakladu listova pa mnogi listovi 1848. godine dostižu svoje najviše naklade.⁸ Ovakav je trend vidljiv i u Hrvatskoj. Tijekom revolucionarnih godina 1848./1849. u Hrvatskoj je počelo

⁴ M. BREIL, n. dj., 69.

⁵ "Presse, Pressefreiheit, Zensur", GG, Bd. 4, 899.-927., ovdje 909., 913.-914., 916.-917., 924.-926., citat sa str. 925.

⁶ Wolfgang PIERETH, "Propaganda im 19. Jahrhundert. Die Anfänge aktiver staatlicher Pressepolitik in Deutschland (1800-1871)", u: Ute DANIEL i Wolfram SIEMANN (ur.), *Propaganda. Meinungskampf, Verführung und politische Sinnstiftung (1789-1989)*, Frankfurt am Main 1994, 21.-43., ovdje 32.

⁷ G. MÜCHLER, n. dj., 195. Wolfgang Duchkowitz donosi podatak da je tijekom 1848. i 1849. u Beču izlazilo 180 novina i časopisa, od čega 150 novopokrenutih listova. Neki od tih listova izlazili su vrlo kratko pa je tiskano svega nekoliko brojeva. Usp. Wolfgang DUCHKOWITSCH, "Opus '48' in Wien. Aufbruch in die Presse moderne", u: Walter ÖHLINGER (ur.), *1848 "das tolle Jahr". Chronologie einer Revolution*, katalog izložbe, Wien 1998, 79.

⁸ Primjerice, augsburški list *Allgemeine Zeitung*, jedan od najutjecajnijih europskih listova u 19. stoljeću, dostigao je u travnju 1848. najvišu nakladu u svojoj stogodišnjoj povijesti - 11 800 primjeraka. Usp. M. BREIL, n. dj., 58.-62.

izlaziti dvanaest novih listova: *Saborske novine*⁹, *Slavenski Jug*¹⁰ (s prilogom *Prijatelj puka*), *Südslawische Zeitung*¹¹ i *Katolički list zagrebački*¹² u Zagrebu, *Volksredner für Vaterland, Freiheit und Gesetz, für Kunst, Gewerbe und Wissenschaft*¹³ u Osijeku, *Der Lucifer*¹⁴ u Varaždinu, *Glasnik dalmatinski*¹⁵, *Dalmazia Constitutionale*¹⁶, *Staffetta*¹⁷ i *L'Osservatore Dalmato*¹⁸ u Zadru te *L'Avvenire*¹⁹ i *Rimembranze della settimana*²⁰ u Dubrovniku. Tako se, uz četiri lista koji su od prije izlazili u Zagrebu i Zadru – *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*²¹, *Agramer Zeitung*²², *Zora dalmatinska*²³ (prestala izlaziti 1849. godine) i *Gazetta di Zara*²⁴ – ukupan broj listova u Hrvatskoj popeo na šesnaest, što je znatan broj za hrvatske prilike onoga vremena.

Rezultat pojačanog interesa za novine tijekom revolucionarnih godina 1848./1849. nije samo povećanje njihova broja, nego i povećanje naklade i učestalosti izlaženja. Podaci u literaturi i izvornome materijalu pokazuju da je u spomenutom razdoblju rasla naklada tada najutjecajnijih političkih listova u Hrvatskoj – *Novina dalmatinsko-hrvatsko-slavonskih*, *Agramer Zeitung*,

⁹ O ovome listu usp. Josip HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*, Zagreb 1962., 158.-160.; Tomislav MARKUS, "Saborske novine (6. VI. – 29. VII. 1848.)", *Kolo* god. IV., br. 5-6., Zagreb 1994., 471.-485.; Mario JAREB, Hrvatsko-mađarski odnosi od ožujka do rujna 1848. godine u svjetlu hrvatskog tiska, magistarski rad u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, Zagreb 1998., 33.-35.

¹⁰ O SJ usp. Tomislav MARKUS, "Federalizam i konfederalizam u tekstovima Slavonskog juga 1848.-1850.", *Povijesni prilozi (PP)* 13., Zagreb 1994., 111.-137.; ISTI, Ideje i koncepcije *Slavonskog juga* 1848.-1850. (Ideje i koncepcije *Slavonskog juga*), magistarski rad u NSK; J. HORVAT, n. dj., 160.-170.; M. JAREB, n. dj., 35.

¹¹ Usp. J. HORVAT, n. dj., 170.-172.; Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske. Neoposlutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860.*, Zagreb 1985.; Vlasta ŠVOGER, "Obris hrvatskog liberalizma: Romuald Josip Kvaternik i list *Südslawische Zeitung* (1849.-1852.)", *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)* 30., br. 2., Zagreb 1998., 255.-276.; ISTA, *Zagrebački list Südslawische Zeitung* i njegov krug (1849.-1852.) (dalje: *Südslawische Zeitung*), magistarski rad u NSK.

¹² Usp. Katalog Leksikografskog zavoda "Miroslav Krleža" (LZMK), kartoteka periodike.

¹³ Usp. J. HORVAT, n. dj., 152.

¹⁴ O ovome listu usp. J. HORVAT, n. dj., 151.-152. i Magdalena LONČARIĆ, "Zbivanja 1848. godine u Varaždinu i Županiji varaždinskoj. Odluke i zaključci Gradskog i Županijskog poglavarstva", zbornik *Hrvatska 1848. i 1849. godine* (u pripremi za tisak).

¹⁵ Usp. Katalog LZMK. J. HORVAT, n. dj. ne spominje ovaj list.

¹⁶ Usp. J. HORVAT, n. dj., 155.-156.

¹⁷ Isto, 156.

¹⁸ Isto, 181.

¹⁹ Isto, 153.-154.

²⁰ Isto, 153.

²¹ Isto, 95.-130. i 133.-138. i M. JAREB, n. dj., 29.-32.

²² Usp. J. HORVAT, n. dj., 76.-80.; M. JAREB, n. dj., 32.-33.

²³ *O Zori dalmatinskoj v. Zadarska smotra. Časopis za kulturu, znanost i umjetnost*, XLIV., br. 3.-4., Zadar 1995. i Jaroslav ŠIDAK i dr., *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*, Zagreb 1990., 166.-171.

²⁴ J. HORVAT, n. dj., 154.-155.

Slavenskog Juga i *Südslawische Zeitung*²⁵ - a vjerojatno bi se ova konstatacija mogla primijeniti i na druge novine, međutim o tome nemam pouzdanih podataka. U spomenutom se razdoblju povećala i učestalost izlaženja navedena četiri lista. Tijekom 1848. izlazili su tri puta tjedno, a tijekom 1849. postaju dnevnicima (nisu izlazili nedjeljom i praznikom).

Povećani interes za novine svakako je potaknuo i promjenu strukture novina. I dalje su prevladavale vijesti i članci o političkim događajima preneseni iz drugih novina, ali su sve češći originalni članci, ponajprije autorski i programatski članci te dopisi vlastitih dopisnika. Objavljivali su se također službeni dokumenti, članci o djelovanju organa državne uprave, zatim članci o kulturnoj problematici u najširem smislu, a posebno o jezičnom pitanju, o različitim specifičnim lokalnim gospodarskim problemima, ali i o gospodarstvu Monarhije u cjelini te o drugim područjima života. Velikim tematskim rasponom osobito se isticao list *Südslawische Zeitung*, u kome su se, primjerice, obrađivala i razna medicinska pitanja te ekološka problematika.²⁶ Među originalnim člancima svakako su posebno mjesto zauzimali autorski i programatski članci. Autorski članak karakterizira namjera autora da čitateljima objasni neki događaj, ali i da svojim komentarom i iznošenjem vlastita mišljenja utječe na stajališta čitatelja. U programatskom se članku ukratko iznose i obrazlažu osnovne teze određene skupine ljudi o pojedinim političkim, kulturnim ili gospodarskim pitanjima, primjerice o preuređenju Habsburške monarhije, o uređenju sudstva i sl. I sama činjenica da su se autorski i programatski članci obično objavljivali na naslovnoj stranici naglašavala je njihovu važnost i utjecaj na oblikovanje javnog mnijenja. Na javno mnijenje uredništva novina su nastojala utjecati na razne načine: izborom informacija, autorskih i problematskih članaka te originalnih komentara i dopisa koje su objavljivala. Kao primjer takvog svjesnog utjecaja na javno mnijenje može se navesti specifična uređivačka politika Josipa Prausa, urednika novina *Südslawische Zeitung*. U drugoj polovici 1851. godine sa stranica ovoga lista gotovo su posve nestali originalni komentari o važnim političkim i kulturnim događajima te gospodarskim mjerama. Umjesto originalnih članaka Praus je prenosio skoro isključivo komentare bečkih listova o spomenutim događajima. Međutim, zanimljiv je način na koji su ti komentari objavljivani. Uredništvo ih je objavljivalo bez vlastitih primjedaba, ali je upravo zbog nedostatka vlastitih primjedaba vidljivo distanciranje uredništva od spomenutih komentara. Uredništvo lista *Südslawische Zeitung* ponekad je prenosilo i suprotstavljene komentare o ne-

²⁵ O nakladi *Novina d-h-s* i *AZ* u to vrijeme usp. J. HORVAT, n. dj., 133. i Wolfgang KESSLER, *Buchproduktion und Lektüre in Zivilkroatien und -Slawonien zwischen Aufklärung und "nationaler Wiedergeburt"*, Frankfurt am Main 1976, 425.-426. Podaci o nakladi *SJ* nalaze se u korespondenciji njegova urednika Dragojla Kušlana. Usp. Rudolf MAIXNER – Tomislav JAKIĆ – Ivan ESIH, "Korespondencija Dragojla Kušlana", *Grada za povijest književnosti hrvatske*, knjiga 19., Zagreb 1950., 165.-166. i T. MARKUS, Ideje i koncepcije *Slavenskog juga*, 5. O nakladi *SZ* usp. V. ŠVOGER, *Südslawische Zeitung*, 60.-62.

²⁶ Usp. J. HORVAT, n. dj., 110.-113., 138.-140., 151.-156., 158.-172.; M. JAREB, n. dj., 21.-22., 30.-35.; V. ŠVOGER, *Südsłowische Zeitung*, 52.-60., 141.-143.

kom događaju, prepuštajući čitateljstvu da samo donese vlastiti sud, odnosno da na posredni način prepozna stajalište uredništva. Takav uređivački postupak podrazumijeva svijest o snazi utjecaja vlastitih novina na javno mnijenje koje će znati prepoznati indirektno izraženo stajalište uredništva, ali i relativno visok stupanj razvijenosti i osjetljivosti javnog mnijenja. Spomenuti uređivački postupak uvjetovan je i nepovoljnim razvojem političkih okolnosti za oporbeni politički tisak s jedne strane, a s druge strane i činjenicom da je u to vrijeme protiv Prausa pokrenut sudski proces zbog objavljivanja jednog članka u kome se na vrlo oštar i nedvosmislen način kritizira politika austrijske vlade.²⁷

Još jednu posrednu potvrdu zaključku da su uredništva onodobnih novina bila svjesna utjecaja novina koje su uređivala na javno mnijenje pronalazimo u novinama *Südslawische Zeitung*. Urednik ovih novina, Josip Praus, pišući o položaju i utjecaju provladinog i oporbenog tiska osvrnuo se i na položaj i utjecaj novina koje je uređivao. Ove su novine od početka izlaženja sačuvale status samostalnog organa koji je zastupao nacionalne i političke ciljeve i interese Južnih Slavena na omraženom, ali općepoznatom jeziku, u malome gradu i bez strane financijske potpore. Zbog svoje dosljednosti i kritičkoga, oporbenog stajališta prema politici bečke vlade bile su izložene strogome nadzoru i žestokim napadima. Spomenute su se novine, međutim, uspjele oduprijeti napadima i pridobiti "ne baš beznačajni krug čitatelja" koji im omogućuje postojanje neovisno o stranim utjecajima. Na temelju toga Praus opravdano zaključuje da su novine *Südslawische Zeitung* ostvarile određeni utjecaj u javnosti.²⁸

O dometu novina i njihovu utjecaju na javno mnijenje Trojedne Kraljevine sredinom 19. stoljeća zbog oskudnosti izvora teško je donositi decidirane zaključke. Kao najvažniji čimbenici o kojima ovisi utjecaj javnih medija pa tako i novina na javno mnijenje mogu se izdvojiti stupanj razvijenosti društva, opća obilježja političkog režima u određenoj sredini, kulturna tradicija sredine te snaga i razvijenost javnih medija.²⁹ Sredinom 19. stoljeća građansko se društvo u Hrvatskoj nalazilo na početku razvoja, političke okolnosti su nakon početnog iznimno pozitivnog utjecaja koji je na tisak izvršilo proglašenje slobode tiska u proljeće 1848. s vremenom postajale sve nepovoljnijima za slobodno izražavanje vlastitih ideja i misli u pisanome obliku, tradicija političkog novinstva u to vrijeme u Hrvatskoj je bila vrlo slaba, a zbog relativno malog broja pismenog stanovništva postojeće novine imale su relativno malu nakladu u usporedbi s europskim omjerima. Osim navedenih okolnosti na domet i utjecaj novina kao ograničavajući čimbenici djelovali su i nezadovoljavajuća prometna povezanost te nerazvijeni poštanski sustav. Zbog slabe prometne povezanosti pojedinih dijelova Hrvatske sredinom 19. stoljeća i nedovoljno razgranate mreže pošta pretplatnici izvan mjesta izlaženja novina, a njima su se novine distribuirale poštom, svoj su primjerak novina ponekad dobivali i s nekoliko

²⁷ Riječ je o članku Andrije Torkvata Brlića, "Von der Berawa in Slawonien", *SZ* 144., 145., 146./26.-28. 6. 1851.

²⁸ "Die Oppositionspresse", *SZ* 206./26. 11. i 207./27. 11. 1849., citat je iz broja 206.

²⁹ Rudi SUPEK, *Ispitivanje javnog mnijenja*, Zagreb 1981., 43.

tjedana zakašnjenja.³⁰ Zbog toga se s velikim stupnjem vjerojatnosti može zaključiti da su u navedenom razdoblju novine u Hrvatskoj imale neusporedivo veći utjecaj na javno mnijenje među urbanim stanovništvom³¹, premda neki izvori upućuju na to da se ne smije zanemariti niti utjecaj dnevnoga političkog tiska među seoskim stanovništvom.³² Ako pretpostavimo da je svaki primjerak novina osim pretplatnika čitalo još nekoliko osoba (u čitaonicama; kavanama i u drugim javnim ustanovama te u privatnim kućama u kojima su se čitale novine, a možda i razmjenjivale u određenim uskim krugovima), a to je u skladu s procjenama čitanosti inozemnih novina³³, možemo pretpostaviti da je utjecaj političkog tiska sredinom 19. stoljeća bio relativno velik u urbanom dijelu hrvatske javnosti. Dakako, utjecaj tiska među cjelokupnim stanovništvom Hrvatske u to je vrijeme bio znatno manji zbog velikog udjela nepismenog stanovništva u ukupnome broju stanovništva. Međutim, budući da su određeni politički utjecaj u Hrvatskoj u ono vrijeme imali jedino viši, obrazovani slojevi stanovništva među kojima se svakako nalaze čitatelji onodobnih novina može se pretpostaviti da je u navedenome razdoblju utjecaj tiska bio znatan.

U prilog ovakvome zaključku govore i nastojanja službene politike da "pravni vakuum" koji je nastao nakon ukidanja cenzure u proljeće 1848. zamijeni učinkovitim pravnim normama.³⁴ Tijekom revolucije 1848./49. "došlo je do goleme ekspanzije političke javnosti", a tisk je kao jedan od nositelja komunikacijske uloge javnosti postao moćnim čimbenikom koji službena politika više nije mogla nadzirati tradicionalnim negativnim odnosno represivnim instrumentima kontrole. Zbog toga su vlade većine europskih zemalja već tijekom revolucionarnih previranja, a osobito nakon sloma revolucije morale povesti sveobuhvatnu aktivnu tiskovnu politiku s ciljem ponovnog zadobivanja kontrole nad tiskom i javnošću.³⁵ Nova državna tiskovna politika počela se ko-

³⁰ Usp. M. GROSS, n. dj., 237.; W. KESSLER, n. dj., 456.-457.

³¹ Primjerice, W. KESSLER, n. dj., 457. zaključuje da je "krug primatelja periodike ostao ograničen na okolnicu mjesta s poštanskim uredom".

³² Usp. primjerice neobjavljenu autobiografiju Mijata Stojanovića, učitelja u Babinoj Gredi i zastupnika u Hrvatskom saboru 1848. u kojoj autor opisuje kako je svojim susjedima seljacima čitao novine i tako ih informirao o najvažnijim političkim događajima revolucionarnih godina 1848./49. Hrvatski školski muzej, Ostavština Mijata Stojanovića, R-4095/II, Sgode i nesgode moga života. Napisao Mijat Stojanović, rukopis, str. 170. W. KESSLER, n. dj., 483. konstatira da u malobrojnim pismeni ljudi "djelovali kao multiplikatori na selu" i da je takav postupak posrednog utjecaja tiska među seoskim stanovništvom bio uobičajen i u drugim europskim zemljama.

³³ Usp. M. JAREB, n. dj., 25.-29.; W. KESSLER, n. dj., 483.; Imbro Ignjatijević TKALAC, *Uspomene iz Hrvatske (1749.-1823. 1824.-1843.)*, Zagreb 1945. (1946.), 209.; Vladimir MALEKOVIĆ, "Bidermajer u Hrvatskoj. Politička, gospodarska i kulturna osnova", *Bidermajer u Hrvatskoj 1815-1848.*, katalog izložbe, ur. V. MALEKOVIĆ, Zagreb 1997., 12.-65., osobito 38.-40.; Nada PREMERL, "Društveni život u sjevernoj Hrvatskoj kao dio preporodnog nacionalnog programa", *Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*, ur. Nikša STANČIĆ, Zagreb 1985., 135.-139.

³⁴ Richard KOHNEN, *Pressepolitik des Deutschen Bundes. Methoden staatlicher Pressepolitik nach der Revolution von 1848*, Tübingen 1995, 90.

³⁵ W. PIERETH, n. dj. 22., 32.

ristiti metodama i postupcima različitim od tradicionalnih, gotovo isključivo represivnih. Ti se postupci i metode mogu svrstati u tri glavne skupine: reguliranje, represiju i propagandu. Osnova nove tiskovne politike bili su zakonski propisi koji su državi omogućavali kontrolu nad tiskom, a oni se dijele na policijske, kazneno-pravne i procesualne te administrativne odredbe.³⁶ Jednom od najučinkovitijih mjera iz treće skupine pokazalo se davanje koncesije za pravo izdavanja političkih listova povezano s plaćanjem jamčevine. U Habsburškoj monarhiji je jamčevina uvedena zakonom o tisku 13. 3. 1849. godine (vrijedio je samo za austrijske zemlje), a ovisno o veličini mjesta izlaženja novina, učestalosti izlaženja i doseg novina kretala se u rasponu od 300 do 60 000 forinti. I "Privremeni zakon o štampi", koji je prema spomenutome austrijskome zakonu izradio Stjepan Moyses, a potpisao ban Jelačić 9. svibnja 1849., predviđao je jamčevine za političke listove.³⁷ Nakon što je list počeo izlaziti vlasti su raznim mjerama mogle u velikoj mjeri ograničiti nepovoljno pisanje lista. Vrlo česta mjera bile su opomene i prijetnje suspenzijom³⁸ ili uskraćivanjem prava prodaje lista poštom. Kolportaža je bila krajnje ograničena ili čak zabranjena, a službeni su organi vodili posebne popise u koje su se upisivali najvažniji podaci o pojedinim novinama (naslov i sadržaj novina, ime odgovornog urednika i izdavača, jezik na kojem novine izlaze, mjesto izdavanja, kada su novine počele izlaziti i s čijim dopuštenjem, učestalost izlaženja, eventualno podaci o nakladi, pretplatnicima i dometu novina i sl.).³⁹ Za inozemne novine i časopise vodili su se posebni prodajni popisi (Debitlisten) sa sličnim podacima. Tako su nadležni državni organi mogli voditi vrlo preciznu kontrolu nad tiskom.⁴⁰

Osim ovih sredstava policijske i administrativne represije u tiskovnoj politici su važnu ulogu imale odredbe regulative, među kojima su se najvažnije odnosile na impresum i odgovornog urednika. Premda je i u predožujsko vrijeme postojao određeni preteča impresuma, nakon revolucije 1848./49. tiska-

³⁶ O tome usp. R. KOHNEN, n. dj., 92.-113.

³⁷ J. HORVAT, n. dj., 174.-175. Jelačićev tiskovni zakon i dva srodna zakona objavio je Tomislav MARKUS, "Dokumenti o hrvatskom pokretu iz 1849. godine", *ČSP* 30. (1999.), br. 3., 577.-595. Ovi su zakoni objavljeni na str. 581.-585.

³⁸ Opomene su se uglavnom odnosile na oporbene novine *Slavenski Jug, Südslawische Zeitung* i kasnije *Jugoslavenske novine*. Usp. T. MARKUS, *Korespondencija bana Jelačića i Banskoga vijeća 1848.-1850. (Korespondencija)*, Zagreb 1998., pismo 228., 244.-246.; isto, pismo 435., str. 417.-418.; isto, pismo 453., str. 430.-431.; isto, pismo 481., str. 446.; HDA, B. vij., VII., Unutamji odsjek (UO), (1849.), 1440.; isto, spis 8740-1780.

³⁹ Po nalogu ministra unutarnjih poslova A. Bacha Banska je vlada naredila svim vrhovnim županima i zagrebačkom gradskom sucu da joj dostave popis periodičkih listova koji izlaze na njihovome području s navedenim podacima. HDA, BV, XI. (1852.), 62/R. Iz izvješća je vidljivo da su u siječnju 1852. periodički listovi izlazili jedino u Zagrebu. Banska je vlada izvješće o tome i popis periodičkih listova koji izlaze u Zagrebu s najvažnijim podacima o njima poslala u Beč krajem siječnja, HDA, BV, XI. (1852.), 15/R. Takva se evidencija vodila i u 1851. godini, usp. HDA, BV, Urudžbeni zapisnik za g. 1851., red. br. spisa 1064. od 4. 2. i red. br. 1506. od 18. 2. Ovaj dokument nije sačuvan (u urudžb. zap. naveden je njegov sadržaj) i označen je žigom "izbačeno".

⁴⁰ R. KOHNEN, n. dj., 127.-128.

nje impresuma postaje obvezatnim. "Odgovorni urednik je originalna posljedje-revolucionarna ustanova", a omogućavala je provođenje kaznene odgovornosti, jer se često nije moglo utvrditi autorstvo inkriminiranog članka ili autor nije bio dostupan pravosudnim organima zemlje u kojoj je članak objavljen.⁴¹

Među kazneno-pravnim i procesualnim odredbama posebno mjesto zauzimaju odredbe o odgovornosti i načinu procesuiranja u tiskovnim prijestupima. Solidarna i sukcesivna odgovornost predstavljale su novost u postrevolucionarnom zakonodavstvu o tisku, a uvedene su prema belgijskom uzoru. Sukcesivnom ili isključivom odgovornošću (naziva se i uvjetnom ili supsidijarnom) bili su obuhvaćeni autor, izdavač, odgovorni urednik, tiskar pa čak i distributer tiskovine, a na temelju solidarne ili bezuvjetne odgovornosti krivnja automatski proizlazi iz sudjelovanja u proizvodnji tiskovine.⁴² Porotni sudovi uvedeni su tijekom 1848. godine i posvuda su bili nadležni za tiskovne prijestupe. Budući da su oni "kao izraz društvene opozicije" rijetko donosili odluke u skladu sa željama vlasti, a i zbog osjetljivosti javnosti na sve što je bilo u svezi s tiskom i uloge tiska u oblikovanju javnog mnijenja, vlade su porotnim sudovima postupno nastojale oduzeti nadležnost za tiskovne prekršaje. Porotni sud je pedesetih godina 19. stoljeća samo jednom bio primijenjen u tiskovnom procesu u Hrvatskoj, u parnici protiv urednika *Slavenskog Juga*, a nakon toga je porota ukinuta u tiskovnim prijestupima. U Habsburškoj monarhiji porotni su sudovi potpuno ukinuti 11. siječnja 1852. i od tada su tiskovni prijestupi bili samo u nadležnosti redovitih sudova.⁴³

U Habsburškoj monarhiji je u prvo vrijeme najveća pozornost poklanjana represivnim mjerama. Već početkom siječnja 1849. godine austrijska je vlada donijela određene represivne mjere protiv tiskovina: u cijeloj Monarhiji zabranjeno je lijepljenje platata i proklamacija te trgovanje njima, a jedine iznimke predstavljaju plakati i proklamacije lokalnog ili isključivo komercijalnog značenja,⁴⁴ početkom travnja iste godine u Beču je uvedena vrlo stroga kontrola inozemnih tiskovina pa je jedan službenik trebao pregledati bečke knjižare i zaplijeniti sumnjive tiskovine,⁴⁵ a u Pragu su se sve novine prije distribucije morale dostaviti nadležnome policijskom činovniku koji bi trebao utvrditi ne sadrže li one nešto "crveno" ili protudinastijski usmjereno, pa bi u tom slučaju taj broj bio zabranjen, a cjelokupna naklada konfiscirana.⁴⁶ Ovakav se postu-

⁴¹ Isto, 111.-113. Odgovorni urednici šttili su autore pred policijskim organima. Kao primjere navodim postupak urednika *SZ* Josipa Prausa koji je odbio navesti ime dopisnika ovoga lista iz Pariza izgovorivši se da dopisi stižu anonimno i da on ne zna ime dopisnika, HDA, BV, V. (1851.), 562./R. I urednici *SJ* Milorad Medaković i Dragojlo Kušlan odbili su reći ime autora spornih članaka objavljenih u ovome listu, Državni arhiv u Zagrebu (DAZ), Opći spisi poglavarstva grada Zagreba (OSPGZ), (1849.), 953. i 1787. Na sličan su način autore šttili i urednici inozemnih novina, usp. M. BREIL, n. dj., 143.

⁴² R. KOHNEN, n. dj., 115.-118.

⁴³ Usp. R. KOHNEN, n. dj., 118.-120; M. GOSS, n. dj., 101.; T. MARKUS, *Ideje i koncepcije Slavenskog juga*, 196.-199.

⁴⁴ *SZ* 2./5. 1. 1849.

⁴⁵ *SZ* 44./13. 4. 1849.

⁴⁶ *SZ* 3./8. 1. 1849.

pak primjenjivao i u Hrvatskoj, a bio je usmjeren ponajprije protiv oporbenog tiska. Tako je, primjerice, po nalogu Banske vlade od početka veljače 1852. godine uredništvo lista *Südslawische Zeitung* dva primjerka svakog broja lista nakon tiskanja moralo dostaviti u gradsku policiju, gdje je taj broj trebao pročitati nadležni službenik i dati dozvolu za distribuciju svojim potpisom na primjerak novina koji se vraća uredništvu ili zabraniti distribuciju i zaplijeniti cijelu nakladu toga broja i o tome obavijestiti poštu preko koje se list distribuira.⁴⁷ Ova naredba Banske vlade temeljila se na dekretu ministra unutarnjih poslova od 18. 12. 1848. kojim je policija dobila mogućnost zapljene cjelokupne naklade nekog broja u kome je pronađen sumnjiv članak. Istim je dekretom određeno da se jedan sat prije distribucije novina jedan primjerak mora dostaviti policiji, koja je tako dobila dovoljno vremena da spriječi distribuciju neželjenog broja novina.⁴⁸ Mjera sprječavanja distribucije novina doista se provodila u Hrvatskoj o čemu svjedoči primjer novina *Südslawische Zeitung*. Naime, obustavljena je distribucija jednog broja ovoga lista zbog dopisa u kome se u satiričkom tonu posredno kritiziraju aktualni politički i pravni odnosi.⁴⁹

Tisak je u Monarhiji bio podvrgnut vrlo strogome nadzoru. Već od veljače 1849. se po Bachovu nalogu u Ministarstvo unutarnjih poslova u Beču trebao slati po jedan primjerak svakog broja novina i časopisa koje su izlazile u Hrvatskoj,⁵⁰ a i hrvatski su službeni organi budnim okom pratili pisanje tiska.⁵¹ Zbog oštrog, kritičkog stajališta prema politici bečke vlade i prema ne-

⁴⁷ HDA, BV, XXV. (1852.), 40/P. Isti se dokument nalazi i u HDA, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu, Rezervatni spisi, kut. I., fascikl 2., spis 43. Obveza predočavanja jednog ili dva primjerka (Belegexemplar) svakog broja lista određeno vrijeme prije njegove distribucije te ovlasti policijskih činovnika da daju ili uskrate suglasnost za distribuciju određenog broja postojala je i u drugim zemljama, primjerice u Njemačkom Savezu, usp. R. KOHNEN, n. dj., 99.-100.

⁴⁸ R. KOHNEN, n. dj., 99.-100. Takav je postupak sankcionirao i austrijski zakon o tisku od 27. 5. 1852. Ovaj se dekret u Hrvatskoj nije primjenjivao dok je na čelu državne uprave u Hrvatskoj bilo Bansko vijeće koje je bilo skoro potpuno neovisno o bečkoj vladi. Nakon njegova ukidanja, sredinom 1850. godine, osnovana je Banska vlada koja je bila "produžena ruka bečkog središta". O tome usp. M. GROSS, n. dj., 67. i na drugim mjestima. Primjerice, prvi podatak u izvornika da je uredništvo oporbenih novina *Südslawische Zeitung* moralo dostavljati policiji jedan primjerak od svakog broja datiran je 4. studenoga 1851., ali bez naznake je li uredništvo to dužno učiniti prije početka distribucije lista ili neovisno o njoj. HDA, BV, Urudžb. zap. za g. 1851., redni broj 10411. od 4./5. 11., br. spisa 1477. (izbačeni spis).

⁴⁹ HDA, BV, X., (1851.), 1488.

⁵⁰ Usp. HDA, B. vij., XIII., Prosvjetni odsjek (PO), (1849.), 1595-35.; BV, Urudž. zap. za g. 1851., red. br. 2392., od 18./20. 3., br. spisa 1282.; BV, V., (1851.), 519/R; BV, Protokol Banske vlade za 1852. g., br. zapisnika 1010. od 20. 1. 1852. (izbačeni spis).

⁵¹ Najstrožem nadzoru bili su podvrgnuti listovi oporbene orijentacije. Prema više puta ponovljenom nalogu bana Jelačića Bansko je vijeće moralo pratiti pisanje oporbenog tiska, a isti se nalog odnosio i na državno odvjetništvo. Usp. HDA, B. vij., VII, UO, (1849.), 1415., 1466., 1703., 8740.; T. MARKUS, *Korespondencija*, pismo 228., str. 244.-246.; isto, pismo 435., str. 417.-418. Još oštrije stajalište prema oporbenome tisku imala je Banska vlada koja je u nadzor tiska osim državnog odvjetništva (Generalna prokuratura) uključila i policijske orga-

kim postupcima hrvatske vlade protiv urednika oporbenih listova pokrenuti su sudski procesi, a ti su listovi zabranjivani.⁵²

Osim represivnim metodama i postupcima austrijska državna tiskovna politika služila se i propagandnim postupcima i mjerama za koje su bili nadležni centralni državni uredi za tisak. Već u lipnju 1848. u Beču je osnovan "Centralbureau"⁵³, a njegova je glavna zadaća u prvo vrijeme bilo vođenje i uređivanje službenog lista *Wiener Zeitung*, a ubrzo su djelatnici spomenutog Ureda počeli sastavljati članke koji su se objavljivali u listu *Österreichische Correspondenz* odakle su ih preuzimale (polu)službene novine diljem Monarhije. U listopadu 1852. godine Centralni ured je reorganiziran i dobio je novo ime – "Preßleitungscomitee". Ovaj Odbor za vođenje tiska u cjelini je preuzeo izvršavanje triju glavnih zadataka državne tiskovne politike: organiziranje i koordinaciju državnih financijskih subvencija tiska, prikupljanje informacija o tisku u zemlji i inozemstvu te propagandu. Ti su se zadaci najčešće ostvarivali osobnim kontaktima djelatnika Odbora s urednicima, izdavačima i novinarima pojedinih listova, objavljivanjem vlastitih članaka te izradom pregleda pisanja domaćeg i stranog tiska s komentarima za potrebe najviših tijela državne uprave. Djelatnici Odbora sastavljali su i tzv. litografirane dopise ([Litographierte] *Österreichische Correspondenz*) koje su slali uredništvima novina koja su se na njih pretplatila. To je bio zametak kasnijih državnih tiskovnih agencija u 20. stoljeću.⁵⁴

Za pozitivnu sliku o službenoj politici brinuli su i službeni i poluslužbeni listovi. Poluslužbeni listovi bili su djelotvorniji od službenih u utjecaju na javno mnijenje, oni se nisu smjeli dovoditi u izravnu vezu s bečkom vladom, a ipak su trebali zastupati stajališta Vlade kao vlastite i obično su primali državnu financijsku subvenciju.⁵⁵ Takav tendenciozni tisak nije bio specifikum Habsburške monarhije⁵⁶, a postojao je i u Hrvatskoj. Od zagrebačkih novina koje su izlazile sredinom 19. stoljeća *Agrarier Zeitung* i *Narodne Novine* su uglavnom podržavale Vladu, a *Südslawische Zeitung*, *Slavenski Jug* i nakon njegove zabrane *Jugoslavenske novine* bili su oporbeno orijentirani listovi.⁵⁷

ne. O tome usp. HDA, BV, IV. (1851.), 312./R; isto, V. (1851.), 520./R, 532./R; isto, X. (1851.), 1488.; isto, XI. (1851.), 142./R; isto, XXV. (1851.-1852.), 40./P.

⁵² O sudskome procesu protiv urednika *SJ* Bogoslava Šuleka i o zabrani lista usp. T. MARKUS, *Ideje i koncepcije Slavenskog juga*, 193.-199.; o sudskome procesu protiv urednika *SZ* Josipa Prausa i o prestanku izlaženja ovoga lista usp. V. ŠVOGER, *Südslawische Zeitung*, 131.-140., a o zabrani *Jugoslavenskih novina* usp. M. GROSS, n. dj., 401.-402.

⁵³ O ustroju i djelatnosti Centralnog ureda tijekom pedesetih godina 19. stoljeća usp. R. KOHNEN, n. dj., 140.-145.

⁵⁴ Isto, 134., 142., 144., 154. Takvi su državni uredi za tisak postojali i u Pruskoj i u Bavarskoj. Njihovu djelatnost R. KOHNEN opisuje u n. dj., 135.-140. i 145.-149.

⁵⁵ Karakterizaciju službenih i poluslužbenih listova v. kod R. KOHNEN, n. dj., 149.-150.

⁵⁶ Isto, 162.-172.

⁵⁷ Ljeti 1849., nakon odlaska Bogoslava Šuleka s mjesta glavnog urednika i sklapanja ugovora između Ljudevita Gaja i bečke vlade *Narodne Novine* postaju službenim listom za Hrvatsku i Slavoniju. Promjena pravca pisanja *NN* vrlo je brzo registrirana u *SZ*, 86./A. 7.

Na temelju prikazanoga može se zaključiti da je tisak u Hrvatskoj sredinom 19. stoljeća imao vrlo važnu ulogu u oblikovanju javnog mnijenja, a zbog te je uloge u javnosti bio objektom pojačanog interesa oporbenih i vladajućih krugova. Isključivo represivni predožujski sustav nadzora tiska nakon ukidanja cenzure 1848. godine zamijenila je sustavna aktivna državna tiskovna politika koju je obilježavalo suglasje reguliranja, represije i propagande.

S U M M A R Y

JOURNALISM AS PUBLIC MEDIA IN MID-19th CENTURY IN CROATIA

The article reviews the influence of the press as the first and most important public medium in the beginning of 19th century in Croatia for the formation of public opinion. The newspapers had then a very important role in the public and due to that were the subject of great interest to the ruling and opposing circles. Almost exclusively, repressive media politics during the period before March, 1848, was after the abolishment of censorship in March, 1848 very quickly replaced with the overall generally active press policy. It was specific for the state press policy in the 19th century (there were similar situations in other countries) to have coordinated regulation of the repression and propaganda, which had been executed by the administrative, police and judicial organs and also by the newly established offices for informing.

1849. Gaj je tek u prosincu 1849. otvoreno priznao da su *NN* službene Vladine novine u Hrvatskoj, usp. *SZ* 223./17. 12. 1849. Ostali listovi koji su izlazili u Hrvatskoj sredinom 19. stoljeća uglavnom su bili kratka vijeka pa je stoga teško jednoznačno ocijeniti njihov profil.